

Волошин І. П.,
аспірант кафедри соціального права
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИХ ГРОМАДЯН

GUARANTEES OF PROTECTION OF THE RIGHTS OF LOW-SKILLED CITIZENS

У статті проаналізовано право на судовий, адміністративний захист та самозахист як гарантії відновлення порушених чи оспорюваних прав малозабезпечених осіб. Проаналізовано основну категорію судових спорів, які виникають у сфері соціального захисту відповідної категорії громадян, та виявлено проблеми їх вирішення. Запропоновано шляхи вдосконалення вітчизняного законодавства, яким визначено особливості адміністративної форми захисту прав малозабезпечених.

Ключові слова: соціальний захист, юридичні гарантії, гарантії захисту прав, малозабезпечена особа, судова форма захисту, адміністративна форма захисту, самозахист.

В статье проанализировано право на судебную, административную защиту и самозащиту как гарантии восстановления нарушенных или оспариваемых прав малообеспеченных лиц. Проанализированы основные категории судебных споров в сфере социальной защиты соответствующей категории граждан и выявлены проблемы их решения. Предложены пути совершенствования отечественного законодательства, определяющего особенности административной формы защиты прав малоимущих.

Ключевые слова: социальная защита, юридические гарантии, гарантии защиты прав, малообеспеченное лицо, судебная форма защиты, административная форма защиты, самозащита.

The article analyzes the right to judicial, administrative protection and self-defense as the guarantees for the restoration of the impugned or disputed rights of the poor. The main category of court disputes that arise in the field of social protection of the relevant category of citizens is analyzed and problems of their solution are revealed. The ways of improvement of the domestic legislation, which determine the peculiarities of the administrative form of protection of the rights of the poor are proposed.

Key words: social protection, legal guarantees, guarantees of rights protection, low-income person, judicial form of protection, administrative form of protection, self-defense.

Постановка проблеми. Гарантії захисту прав та інтересів громадян є одним з елементів системи гарантій прав у цілому. Незважаючи тривалу історію дослідження цього поняття, у загальнотеоретичній науці дотепер триває дискусія про те, виділяти гарантії захисту прав як один із самостійних різновидів юридичних гарантій чи все ж таки ці гарантії охоплюються поняттям гарантій охорони. Така невизначеність зумовлена різними науковими підходами щодо співвідношення понять «охорона» та «захист».

Ураховуючи особливості змісту прав та інтересів, які підлягають захисту, розрізняють різні форми такого захисту. Зважаючи на те, що питання гарантій прав малозабезпечених громадян на соціальний захист до сьогодні не зайняло належної ніші у системі наукових робіт, вартим уваги є систематизація законодавства про можливі способи (форми) захисту прав малозабезпечених громадян. Особливий інтерес становлять також проблеми, суперечності, які виникають у процесі захисту права малозабезпечених громадян на соціальний захист.

Ступінь розробленості проблеми. Поняття, особливості та види гарантій прав громадян широко досліджувалися такими представниками загальної теорії права, як Т.М. Заворотченко, Ю.Г. Барабал, В.Н. Колісник, А.С. Мордовець, А.Ю. Олійник, В.В. Остапенко, Н.Г. Плахотнюк, В.Ф. Погорілко, І.М. Погрібний, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та ін.

У галузевій науці цьому питанню присвячено праці В.М. Андріїва, В.А. Рудик, С.М. Син-

чук, Б.І. Сташківа. Водночас особливості гарантій захисту власне малозабезпечених громадян станом на сьогодні у науковій літературі не досліджувалися.

Мета статті – виділити основні гарантії захисту прав малозабезпечених громадян на соціальний захист, виокремити основні проблеми їх реалізації та запропонувати вирішення.

Виклад основного матеріалу. Гарантії захисту прав громадян належать до системи юридичних гарантій, яка також охоплює гарантії реалізації та гарантії охорони відповідних прав [1, с. 12; 2, с. 13]. Окремі науковці, ототожнюючи поняття «захист» та «охорона», виділяють лише гарантії реалізації та гарантії охорони (захисту) прав [3, с. 54; 4, с. 61].

Погоджуючись із науковцями, котрі визначають межу між гарантіями охорони та гарантіями захисту моментом до порушення певного права особи та після такого порушення, вважаємо, що гарантії захисту прав малозабезпечених громадян на соціальний захист є самостійним елементом системи юридичних гарантій відповідних прав.

У науковій літературі поняття захисту розглядають як процес відновлення порушеного права особи уповноваженими на це суб'єктами з дотриманням законодавчої процедури [5, с. 19]. Так, під гарантіями захисту потрібно розрізняти певний законодавчо визначений механізм, реалізація якого дозволить відновити порушене право малозабезпечених громадян на соціальний захист. Особливості гарантій захисту прав малозабезпечених громадян зумовлюються формами захисту, які можуть бути застосовані у межах тих чи інших правовідносин.

Досліджуючи особливості гарантій захисту трудових прав, учені виокремлюють такі форми захисту прав громадян, як юрисдикційна та неюрисдикційна [2, с. 14], в порядку підлеглості (перебуває в органічному зв'язку з діяльністю органів управління), судова (пов'язана з діяльністю органів правосуддя) та громадська (пов'язана з діяльністю органів громадських організацій) [6, с. 154]; державна (судова, арбітражна та адміністративна), громадська (захист за допомогою товариських судів, профспілок, управління кооперативів тощо), самозахист, змішана і третейська [7, с. 7-16], самозахист і захист уповноваженими органами [8, с. 225], індивідуальна, колективна та державна [9, с. 190] тощо.

Досліджуючи особливості захисту прав малозабезпечених громадян на соціальний захист, пропонуємо виділити такі форми захисту відповідних прав, як судова, адміністративна та самозахист.

Найбільш ефективною та універсальною формою захисту права малозабезпечених громадян на соціальний захист, на нашу думку, є судова, зважаючи на розгалужену систему судів в Україні, обов'язковість рішень суду, які набрали законної сили, наявності низки вимог до осіб, які здійснюють правосуддя тощо.

Про важливість судової форми захисту прав громадян наголошували ще представники радянської науки. Так, за словами П.А. Бущенко, судова форма вирішення спорів є найбільш демократичною та найбільш придатною для встановлення «істини по справі». Відповідна теза не втратила своєї актуальності і сьогодні, яку підтримують сучасні науковці. Так, О.А. Лукашева, С. Штогун наголошують на тому, що право на судовий захист, на відміну від інших, є гарантією всіх інших прав та свобод людини і громадянина, у чому полягає його особливість та основна цінність [10, с. 226-227; 11, с. 44-47].

Досліджуючи особливості розгляду та вирішення спорів за участю малозабезпечених громадян у судовому порядку за період із 2018 року і до сьогодні, варто зазначити, що такі спори стосуються питань призначення та виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям. Серед усієї маси судових рішень, ухвалених за вказаний період, можна виділити дві категорії спорів: за позовами управління праці та соціального захисту про стягнення надміру виплаченої або незаконно отриманої соціальної допомоги та за позовами малозабезпечених осіб до управління праці та соціального захисту про визнання дій протиправними та зобов'язання вчинити дії.

Систематизувавши судову практику за позовами управління праці та соціального захисту населення до малозабезпечених громадян про стягнення надміру виплачених або ж незаконно отриманих коштів, варто вказати на неоднакову позицію судових інстанцій до вирішення цієї категорії спорів. Наприклад, Зборівський районний суд Тернопільської області, розглядаючи справу за позовом Управління праці та соціального захисту населення Зборівської районної державної адміністрації до малозабезпеченої особи про стягнення надміру виплаченої держав-

ної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, дійшов висновку про відсутність підстав для задоволення позову. Так, позивач обґрунтував свої позовні вимоги тим, що в результаті проведеної перевірки було встановлено, що згідно з обліковими даними Зборівського відділення Бучацької ОДП № 1, чоловік відповідачки, в період із лютого по липень 2016 року отримував заробітну плату в ТзОВ «Степ», що не вказано позивачкою в декларації про її доходи та майновий стан. У мотивувальній частині рішення суд зазначив, що Відповідачка в декларації про доходи в графі «члени сім'ї» чоловіка зазначила, вказала його ідентифікаційний код, що свідчить про відсутність умислу на подання документів зі свідомо неправдивими відомостями. Крім цього, суд узяв до уваги посилання представника Відповідача про непоінформованість щодо необхідності подавати відомості про дохід, який зберігається за чоловіком по основному місцю праці [12].

Натомість, Кам'янсько-Дніпровський районний суд Запорізької області, розглядаючи справу за позовом Управління соціального захисту населення Кам'янсько-Дніпровської районної державної адміністрації до представника малозабезпеченої сім'ї про стягнення надміру виплачених коштів, задовольнив позовні вимоги, оскільки Відповідач не повідомив про зміну обставин, що впливають на виплату допомоги. Незважаючи на те, що згідно зі ст. 22 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» суми державної допомоги, виплачені надміру внаслідок зловживань із боку громадян стягуються згідно із законом, суд не досліджував питання про наявність умислу в діях відповідача, тобто чи були зловживання з боку суб'єкта, який відповідну допомогу отримував [13].

Як бачимо, суди під час розгляду спорів щодо стягнення надміру виплачених коштів у вигляді допомоги малозабезпеченим сім'ям неоднозначні у своїй позиції щодо вирішення питання про наявність чи відсутність умислу в діях особи, яка відповідну допомогу отримувала. В одному разі для стягнення відповідних сум достатньо самого факту повідомлення певної інформації чи неповідомлення про її зміну, а в іншому – сам факт неповідомлення не розглядається як достатня підстава для задоволення відповідного позову, а необхідно довести також, що відповідні дії були вчинені малозабезпеченою особою умисно.

У контексті розгляду цієї проблематики видається логічною позиція Дергачівського районного суду Харківської області, який, вирішуючи питання про наявність підстав для стягнення із малозабезпеченої сім'ї надміру виплачених коштів, тобто про наявність певних зловживань із боку одержувача соціальної допомоги, з'ясував, чи під час подання заяви про призначення вище зазначеної допомоги особа була попереджена про надання достовірної інформації щодо складу сім'ї, доходу сім'ї, а також про необхідність повідомляти про всі зміни, що можуть вплинути на розмір допомоги. Доведення цієї обставини і стало основною підставою для задоволення такого позову [14].

Важливу правову позицію в аналогічній справі висловив Верховний Суд, який дійшов висновку, що припинення виплати та повернення виплаченої соціальної допомоги з підстав, передбачених абзацом 4 частини першої статті 7 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», можливе за наявності таких обов'язкових умов: у власності чи володінні малозабезпеченої сім'ї є більше одного автомобіля, транспортного засобу (механізму), відсутність обставин, передбачених частиною другою статті 7 цього Закону, необхідність дотримання процедури прийняття рішення місцевою державною адміністрацією про призначення соціальної допомоги у разі, коли є обставини та умови, передбачені частинами першою другою статті статтею 7 Закону, відсутність ознак (обставин) навмисного подання недостовірних відомостей чи приховання відомостей, що вплинули або могли вплинути на встановлення права на державну соціальну допомогу та на визначення її розміру [15].

Більше того, Верховний Суд також допускає можливість відмови у стягненні надміру виплачених коштів малозабезпеченим, зважаючи на соціальне та матеріальне становище такої сім'ї: соціальний статус сім'ї відповідача, наявність у складі сім'ї інваліда, необхідність дотримання справедливого балансу між інтересами держави та втручанням у права відповідача. Стягнення відповідних коштів, на думку суду, може призвести до покладення на малозабезпечену особу надмірного тягаря [16].

Чимало розбіжностей виникає також під час вирішення спорів за позовами малозабезпечених громадян до управлінь праці та соціального захисту. Для прикладу, оскаржуючи в апеляційному порядку рішення Сарненського районного суду Рівненської області від 21 березня 2018 року в справі № 572/1471/17 про визнання протиправною відмову управління праці та соціального захисту населення Сарненської РДА щодо призначення малозабезпеченій особі державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям відповідно до ст. 3 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», управління праці та соціального захисту населення посилається на те, що, зобов'язавши відповідача призначити і виплатити позивачці державну соціальну допомогу, втрутився в дискреційні повноваження суб'єкта владних повноважень. Однак Восьмий апеляційний адміністративний суд дійшов висновку, що зобов'язання судом відповідача призначити та виплачувати позивачці державну соціальну допомогу через положення статті 245 Кодексу адміністративного судочинства України, не є втручанням у дискреційні повноваження суб'єкта владних повноважень [17].

Проте Хмельницький окружний адміністративний суд, розглядаючи аналогічну справу, дійшов таких висновків. Частиною 4 ст. 245 КАС України визначено, що якщо ухвалення рішення на користь позивача передбачає право суб'єкта владних повноважень діяти на власний розсуд, суд зобов'язує суб'єкта владних повноважень вирішити питання, щодо якого

звернувся позивач, урахувуючи його правову оцінку, надану судом у рішенні. Оскільки відповідач має виключну компетенцію в питаннях призначення державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, суд дійшов висновку, що вирішення питань, порушених позивачем у позовній заяві, є дискреційними повноваженнями відповідача. Так, суд не повноважний втручатися до таких повноважень.

Незважаючи на це, суд у контексті розгляду зазначеної справи, вийшов за межі позовних вимог, самостійно обрав спосіб захисту, який відповідає об'єкту порушеного права та у спірних правовідносинах є достатнім та необхідним – зобов'язав Управління соціального захисту населення Новоушицької районної державної адміністрації Хмельницької області повторно розглянути заяву малозабезпеченої особи від 21.03.2018 р. та за результатами її розгляду ухвалити рішення про призначення або про відмову у призначенні державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям відповідно до ст. 4 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» [18].

Таким чином, актуальності набуває питання щодо обрання малозабезпеченою особою належного способу захисту права на отримання державної соціальної допомоги, а саме: чи може суд зобов'язати управління праці та соціального захисту ухвалити рішення про виплату такої допомоги чи все ж таки таке зобов'язання потрібно розглядати як втручання у дискреційні повноваження органу державної влади і за таких обставин, лише зобов'язати відповідне управління повторно розглянути заяву про призначення державної допомоги.

Уважаємо, що для вирішення цього питання потрібно брати до уваги позицію Верховного Суду в справі № 823/795/17, згідно з якою, якщо відмова відповідного органу визнана судом протиправною, а іншого варіанта поведінки у суб'єкта владних повноважень за законом не існує, то суд має право зобов'язати такий орган влади вчинити конкретні дії, які б гарантували захист прав і свобод позивача [19]. Таким чином, якщо управління праці та соціального захисту відмовило малозабезпеченій особі чи сім'ї у призначенні соціальної допомоги чи будь якого іншого виду соціального захисту протиправно, якщо наявні законодавчі підстави для призначення такої допомоги і дотримано встановленого порядку, то в такому разі суд може зобов'язати відповідача призначити відповідний вид соціального захисту. Натомість, вважаємо, якщо управління праці та соціального захисту не розглянуло заяви про призначення того чи іншого виду соціального захисту, не вчинило всіх необхідних дій та не ухвалило рішення по суті, то в такому разі суд повинен лише визнати таку бездіяльність протиправною та зобов'язати відповідача розглянути звернення про призначення соціального захисту. У такому разі зобов'язання управління призначити той чи інший вид соціального захисту буде передчасним і вважатися втручанням у дискреційні повноваження.

Менш розвинена у системі соціального захисту малозабезпечених громадян адміністративна форма

захисту їх прав, яка передбачає можливість оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів та посадових осіб, уповноважених вирішувати питання соціального захисту відповідної категорії громадян до вищих органів. Так, відповідно до ст. 10 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», особа, котра звернулася до місцевої державної адміністрації про призначення допомоги як малозабезпеченій особі має право оскаржити рішення відповідного суб'єкта до вищого органу виконавчої влади або до суду [20].

Можливість застосування адміністративної форми захисту прав малозабезпечених громадян передбачено також постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям». Так, згідно з п. 11 зазначеної постанови дії або бездіяльність головного державного соціального інспектора та державного соціального інспектора можуть бути оскаржені до вищого органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування, а також до суду [21].

Можливість захисту прав малозабезпечених громадян в адміністративному порядку прямо передбачена лише у законодавстві, яке регулює правовідносини, які виникають щодо призначення та виплати державної соціальної допомоги. Нормативно-правові акти, які регулюють питання надання інших видів соціального захисту малозабезпеченим громадянам, жодних положень щодо можливості оскарження рішень, дій чи бездіяльності закладів, що здійснюють соціальний захист не закріплюють. Водночас зі змісту окремих положень таких актів (наприклад, п. 7.3. Типового положення про центр реінтеграції бездомних громадян); п. 16 постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)» та ін.) робимо висновок, що все ж таки є певна система контролю за діяльністю таких закладів. Відповідний контроль здійснюють уповноважені органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які через свої повноваження можуть розглядати скарги на рішення, дії чи бездіяльність підконтрольних закладів. Водночас вважаємо, що така форма захисту прав малозабезпечених громадян може бути реалізована лише тоді, коли той чи інших заклад соціального захисту створений органом державної влади чи місцевого самоврядування та фінансується в основному за рахунок коштів відповідних бюджетів. Натомість, якщо такий заклад є юридичною особою приватного права, можливість чого передбачена вітчизняним законодавством, то в такому разі варто говорити про відсутність адміністративної форми захисту права малозабезпечених громадян на соціальний захист. Тому з метою забезпечення чіткості законодавчого регулювання та ефективності правозастосування пропонуємо законодавчо закріпити процедуру адміністративного захисту прав малозабезпечених у відповідних нормативно-правових актах.

Потрібно також зауважити, що малозабезпечені громадяни мають можливість вибору адміністративної чи

судової форми захисту своїх прав. Звернення за захистом права на соціальний захист та отримання негативного результату не позбавляє можливості такого суб'єкта звернутися до суду з аналогічною вимогою.

Останньою формою захисту прав малозабезпечених громадян на соціальний захист є самозахист. Саме ця форма найменш розвинена в Україні та застосовується вкрай рідко, що, на нашу думку, пов'язано з необізнаністю малозабезпечених громадян у своїх правах та можливостях.

Досліджуючи доктринальні підходи до формулювання поняття «самозахист» [22, с. 407; 23, с. 108], можна виділити такі ознаки цієї форми захисту: здійснюється самою особою, право котрої порушено або оспорюється, передбачає порядок дій, визначений законодавством, спрямований на відновлення порушеного права або припинення порушення.

У сфері соціального захисту малозабезпечених громадян самозахист може здійснюватися шляхом: відмови надавати для призначення того чи іншого виду соціального захисту документи або відомості, які не передбачені чинним законодавством; відмовити державному інспекторові у проведенні обстеження умов життя заявника (за його згодою) з метою визначення складу сім'ї, ступеня нужденності та можливостей знаходження додаткових джерел для її існування шляхом опитування осіб, які входять до складу сім'ї, що звертається за призначенням державної соціальної допомоги, родичів, інших осіб у разі відсутності рішення керівника відповідного органу соціального захисту населення або його заступника, а також за відсутності потреби в уточненні обставин, що стосуються справи тощо.

Незважаючи на певні переваги самозахисту, які виокремлені у науковій літературі (простота, оперативність, швидкість досягнення результату, економічність застосовуваного заходу, ефективність [24, с. 135]), все ж вважаємо, що реалізація такої форми захисту може мати певні побічні наслідки. Так, інспектор, котрого не допустили до огляду умов проживання малозабезпеченої сім'ї, може розцінити це як перешкоджання у виконанні ним своїх службових обов'язків та відмовити у призначенні відповідного виду соціального захисту. У такому разі особа змушена буде звертатися в судовому чи адміністративному порядку для захисту своїх прав та доводити правомірність своєї поведінки.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо, що гарантії захисту прав малозабезпечених громадян можуть бути реалізовані правоможним суб'єктом із моменту, коли право особи не визнається або порушене. Особливості відповідних гарантій насамперед зумовлені формами захисту прав, якими в системі соціального захисту виділяємо судову, адміністративну та самозахист.

Відновлення порушених прав малозабезпечених громадян супроводжується чималою кількістю проблем, які зумовлені недосконалістю правового регулювання можливих способів захисту своїх прав відповідною категорією осіб, а також неоднозначністю судових позицій щодо вирішення аналогічних спорів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нікіфоров В.Ю. Захист профспілками соціально-трудова прав працівників в умовах ринкової економіки (теоретично-правовий аспект): автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Харків, 2005. 18 с.
2. Наливайко О.І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини: автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Київ, 2002. 22 с.
3. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. Москва: Юрид лит., 1985. 175 с.
4. Воеводин Л.Д. Система конституционных прав и свобод советских граждан, юридические условия и средства их обеспечения и охраны. Юридические гарантии конституционных прав и свобод в социалистическом обществе. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1987. 343 с.
5. Лаврінчук І.П. Засоби юридичного захисту трудових прав. Захист соціальних прав людини і громадянина в Україні: проблеми юридичного забезпечення: матеріали наук.-практичної конф. (30 січня 2003 р., м. Київ) / за ред. Н.Б. Болотіної. Київ: МП Леся, 2003. С. 18–23.
6. Бущенко П.А. Понятие и защита права на труд в СССР: дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1977. 169 с.
7. Шакарян М.С. Соотношение судебной формы с иными формами защиты субъективных прав граждан. Актуальные проблемы защиты субъективных граждан и организаций. Москва: ВЮЗИ, 1985. С. 7-16.
8. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. І.А. Бірюкової, Ю.О. Заїки. 2-е видання, змін. та доп. Київ: КНТ, 2008. 480 с.
9. Снігирева І.О. Защита трудовых прав работников. Государство и право на рубеже веков: материалы Всероссийской конференции (2-4 февраля 2000 г.). Москва, 2001. С. 188-194 с.
10. Общая теория прав человека / под ред. Е.А. Лукашевой. Москва: Норма, 1996. 520 с.
11. Штогун С. Судова реформа – шлях до вдосконалення захисту прав і свобод людини і громадянина. *Право України*. 2002. № 4. С. 44-47.
12. Рішення Зборівського суду Тернопільської області від 04 квітня 2018 року у справі № 599/276/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73179592>.
13. Рішення Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької області від 13 лютого 2018 року у справі № 318/2822/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72712118>.
14. Рішення Дергачівського районного суду Харківської області від 11.01.2019 року у справі № №619/3986/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79149796>.
15. Постанова Верховного Суду від 25 вересня 2018 року у справі №562/538/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76698345>.
16. Постанова Верховного Суду від 19 вересня 2018 року у справі № 127/27570/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76886520>.
17. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 22 листопада 2018 року у справі № 857/1600/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78076675>.
18. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 31 жовтня 2018 року у справі №2240/3097/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77692780>.
19. Постанова Верховного Суду від 22 березня 2018 року у справі №823/795/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72901778>.
20. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам: закон від 18 травня 2004 р. № 1727-IV. *Відомості Верховної Ради*. 2004. № 33-34. Ст. 404.
21. Деякі питання надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям: постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2001 р. № 1091. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1091-2001-%D0%BF>.
22. Белов В.А. Гражданское право: Общая и особенная части: учебник. Москва: АО «ЦентрИнфо», 2003. 960 с.
23. Андрієв В.М. Юридичний механізм забезпечення трудових прав працівників: монографія. Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2011. 301 с.
24. Азімов Ч. Здійснення самозахисту в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 135-141.